חשיבותו של מוסד המשפחה השמרני לפרויקט הניאו־ליברלי

אורלי בנימין

נהוג לטעון כי ניאו-ליברליזם ושמרנות חברתית נוגדים זה את זה מבחינה אידאולוגית ומשטרית, וכי הברית ההיסטורית שכרתו שני זרמים אלו בארה"ב היא ברית פוליטית צרה. ספרה החדש של הסוציולוגית מלינדה קופר סותר טענה זו. קופר מראה כי השמרנים שאפו לצמצם את ההשקעה הציבורית בחינוך, בבריאות, בדיור וברווחה כדי להדק את התלות הכלכלית של נשים במשפחה הפטריארכלית ההיררכית, ואילו הניאו-ליברלים ביקשו למנוע את התרחבות מדינת הרווחה לקבוצות שלא תאמו את מוסד המשפחה השמרני, ובעיקר להעתיק ככל הניתן את האחריות לרווחת הפרט מן המדינה למשפחה

מאי 2019

מקובל לראות בניאו-ליברליזם ובשמרנות החברתית שני כוחות הנוגדים זה את זה מבחינה אידאולוגית ומשטרית, או לכל הפחות כאלה שאין ביניהם דבר. הניאו-ליברליזם מכוון להרחבת תחום פעולתו של השוק, להפרטה ולצמצום ההוצאה הציבורית עד למינימום, עד כדי הפקרה מוחלטת של מי שמשפחתו אינה יכולה לדאוג לו, ואילו הערכים השמרניים מקדמים מחויבות דתית למבנה משפחה פטריארכלי, זוגיות היררכית בין גבר ואישה ופיקוח הדוק על המיניות של נערות ונשים. לפי התפיסה הרווחת, הברית שנוסדה בין שני כוחות אלו בארצות הברית מאז שנות השבעים של המאה העשרים נוסדה על בסיס פוליטי נקודתי, פרגמטי ואלקטורלי בלבד. ספרה החדש ומעורר ההדים של מלינדה קופר, *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism* (**ערכי משפחה: בין ניאו-ליברליזם לשמרנות החברתית החדשה**), דוחה את התפיסה הזאת. הספר חושף ומבאר את הקשר ההדוק וההדדי שבין מודל המשפחה השמרני לפרויקט הניאו-ליברלי.

לפי קופר, הברית בין הניאו-ליברלים האמריקאים לשמרנים החברתיים החדשים נוצרה בשל גל של תנועות חברתיות חדשות - תנועות פמיניסטיות, פעילי מאבקים בעוני ובאיידס ותנועות ליברליות ורדיקליות אחרות שצמחו בשנות השישים. ממרחק השנים נתפסו רבות מתנועות אלו כ"זהותניות" וכעסוקות בשאלות "הכרתיות" של מיניות ומגדר, אולם למעשה הן גם עסקו בשאלות חברתיות-כלכליות ובחלוקה מחדש של ההכנסות. הן ביקשו להרחיב את מדינת הרווחה אל מעבר למשפחה הפטריארכלית הנורמטיבית, שבראשה עומד אב המחזיק את משק הבית באמצעות משכורת אחת. בראש ובראשונה, מאבקיהן למען תמיכה מדינתית באימהות חד-הוריות אפשרו לנשים לחיות בנפרד מגברים מבלי שיידרשו להיענות לתביעות "מוסריות" כלשהן. אלא שבמהרה גררו ההישגים ריאקציה שעיקרה געגועים שמרניים-נוסטלגיים ל"משפחה" וכריתת ברית בין הניאו-ליברלים לשמרנים.

הניאו-ליברלים ביקשו לצמצם את מדינת הרווחה לאחר שזו החלה להתרחב אל מעבר לגבולות המשפחה המסורתית. הם שאפו להפחית את ההוצאה הציבורית על השירותים החברתיים, הקצבאות והפנסיות, שגדלה מאוד בשל הגידול בתוחלת החיים ובקבוצות האוכלוסייה של משפחות חד-הוריות, ילדים מחוץ לנישואים, להט"בקים וצעירים שלא מצאו את מקומם בתוך מבני המשפחה השמרנית ההטרו-נורמטיבית.

באופן כללי יותר, קופר מתארת כיצד הניאו-ליברלים האמריקאים ביקשו לצמצם את אחריותה של המדינה כלפי האזרחים ולהעביר את המחויבויות הכרוכות בה אל מוסד המשפחה, באופן שיאפשר צמצום שיטתי של ההשקעה הציבורית בחינוך, בבריאות, בדיור ציבורי ובכלל מנגנוני הרווחה המדינתיים. העברת האחריות מהמדינה למשפחה - ולא רק לפרט, כפי שנהוג לחשוב - מסמנת את המשפחה כיחידה חברתית יסודית ומהותית עבור הפרויקט הניאו-ליברלי האמריקאי, והיא יצקה יסודות חזקים לברית הפוליטית עם המחנה השמרני.

את אותם היעדים ביקשו להשיג גם השמרנים, מסיבות אחרות: הם שאפו להגביל את התרחבות מדינת הרווחה על מנת לשמר את מבנה המשפחה המסורתי, ולשוב ולחזק את תלותן הכלכלית של נשים בבני זוגן ובמשפחות המוצא שלהן. היחלשותם של ערכים נוקשים אלו אפשרה את השחרור של ילדים, ילדות ונשים מעוּלם של דיכוי ואלימות שבמסגרת המשפחתית והקהילתית, והמהלך הפוליטי הזה נתפס כאסון מנקודת מבטם של השמרנים. החזרה ל"ערכי המשפחה", בין היתר באמצעות החלשת מנגנוני התמיכה המדינתיים, נועדה להשיב את התלות הזו של פרטים - בעיקר נשים - במוסד המשפחה המסורתי. מי שמגלם היטב את הברית הזאת שבין הניאו-ליברליזם לשמרנים הוא רונלד רייגן, שכבר בתחילת שנות השבעים פעל לטובת "ערכי המשפחה", אשר לטענתה של קופר הוחלשו במדינת הרווחה.

השמרנים האמריקאים חששו כי כאשר המדינה מספקת לאזרחים שירותים, זכאויות, פנסיות וקצבאות היא ממלאת את מקום המשפחה בעיצוב סיכויי המוביליות בחברה האמריקאית. חששם העיקרי היה שמא תיחלש התלות של בני המעמד הבינוני בעושר, בהון ובנכסים שצברו משפחותיהם. ההיגיון הוא שההון המשפחתי עובר מדור לדור ועל כן הוא מייצר מוטיבציה לשימור התא המשפחתי. לעומת זאת, חיזוק מנגנוני הרווחה המדינתיים, המחלישים את התלות של הפרט בנכסי משפחתו, פותח בפני הפרט

אפשרויות למוביליות ולעצמאות כלכלית שאינן תלויות בשימור התא המשפחתי. לשיטת השמרנים, היחלשות חשיבותו של ההון בכלל - ושל ההון והעושר המשפחתי בפרט - העלתה את שיעור הגירושים, כרסמה באבחנה בין ילדים חוקיים ולא חוקיים ותרמה להכרה בחיים משותפים ללא נישואים.

דוגמה טובה לטיבו של שיתוף הפעולה העקרוני בין השמרנים לניאו-ליברלים עולה מתחום ההשכלה הגבוהה. מול מערכת האוניברסיטאות הציבוריות ומערך התמיכה הכלכלית הפדרלית בסטודנטים, הן הניאו-ליברלים הן השמרנים החברתיים ביקשו להסיט את האחריות למימון הלימודים מהמדינה למשפחה. הם ראו בתנועות המחאה הרדיקליות של שנות השישים והשבעים תוצר של העצמאות הכלכלית חסרת התקדים של הסטודנטים וחוסר התלות שלהם במשפחה כבר בגיל צעיר יחסית. המתרחש בקרב הסטודנטים בארצות הברית כיום יכול במידה רבה לאשש את העמדה הזאת. קופר מתארת את מלכודת ההלוואות של ימינו, הכובלת את המשפחה לבנקים נותני ההלוואות ואת הסטודנט למשפחתו: כדי לממן השכלה גבוהה נדרשים הסטודנטים לקחת הלוואות, וההלוואות האלה יוצרות כבלים כלכליים שמשאירים אותם בבית הוריהם וקוטמות צריכה בתחומים אחרים. הדבר משפיע על טיבם של החיים הסטודנטיאליים: בעבר העצמאות היחסית של הסטודנטים הזינה את תנועות המחאה הגדולות, אולם כיום סטודנטים תלויים במשפחתם ונאלצים לעבוד קשה מאוד במשך שנים רבות כדי להחזיר את ההלוואות. עבור רבים, חתונה, ובמיוחד חתונה בחסות ההורים ובמימונם, שבה להיות האפשרות היחידה להיחלץ מבית ההורים.

קופר מותחת קו מהברית ההיסטורית שבין השמרנים החברתיים לניאו-ליברלים ועד ל"חוק העניים" של אנגליה בראשית המאה השבע-עשרה, שהטיל על בני משפחה בדרגות קרבה מסוימות את האחריות לתמוך ככל הניתן בקרובים להם לפני שהרשויות ייאלצו לעשות זאת במקומם. חוק זה אומץ ברובו בקולוניות של העולם החדש, ולמשל חייב אבות לתמוך בילדים מחוץ לנישואים ואף אפשר לבתי משפט להעניש אימהות לא נשואות. בחוק חלו שינויים עם השנים, אולם גם אז נשמרו יסודותיו, הממזגים יחד משטור של התנהגות מינית וכלכלית. לאזכורו של החוק הזה בנרטיב ההיסטורי של קופר יש חשיבות עצומה: לטענתה, מהותו של השילוב בין ניאו-ליברליזם ושמרנות משפחתית היא ריאקציה שתכליתה השבת ההיגיון הישן הזה על כנו.

♦

אחד הממדים הייחודיים ביותר בספרה של קופר הוא הניתוח המבריק שלה והביקורת החשובה שהיא מותחת על גורמים חברתיים פוליטיים המזהים עצמם כמתקדמים מבחינה פוליטית או חברתית, אך מתעלמים מכך שפעילותם מקדמת ערכי משפחה שמרניים. בקטגוריה זו היא כוללת את המפלגה הדמוקרטית בארצות הברית, מפלגות אירופיות סוציאל-דמוקרטיות או שמאליות אחרות, סוציולוגים, חוקרים העוסקים במדיניות הרווחה ואף הוגות פמיניסטיות.

לדעת קופר, אין מקום להתרפק בנוסטלגיה על מדינת הרווחה והסדריה בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה ועד שנות השבעים, כפי שעושים חוקרים דוגמת אנתוני גידנס, זיגמונט באומן, אולריך בק, אווה אילוז, וולפגנג סטריק וננסי פרייזר. הסדרי מדינת הרווחה שנוצרה אחרי המלחמה התאפיינו ביחסים

משפחתיים שבהם נשים היו תלויות בבני הזוג שלהן, וביחסים קהילתיים שבהם נשים וילדים היו חשופים לאלימות מצד בני זוג ואבות. עבודתן של נשים נותרה שקופה, נטולת ערך ובלתי מתוגמלת. מדינת הרווחה ההיסטורית היטיבה בראש ובראשונה עם גברים, ביססה היררכיות של גזע, אתניות ולאומיות ועודדה מבני שליטה משפחתיים במיניותן של נשים.

אחת החוקרות שקופר מגנה בחריפות היא ההוגה הפמיניסטית הניאו-מרקסיסטית ננסי פרייזר. פרייזר מותחת ביקורת על שיתוף הפעולה של הפמיניסטיות בשנות השישים והשבעים עם הפרויקט הניאו-ליברלי של פירוק מנגנוני הרווחה ורשת הביטחון החברתי. היא מתארת כיצד תנועת הנשים תמכה בעלייתו של מודל המשפחה כפולת ההכנסה, שהתרחשה בד בבד עם שחיקתה של מדינת הרווחה, כחלופה למודל המשפחה שבו הגבר הוא מפרנס יחיד. פרייזר טוענת כי מודל המשפחה כפולת ההכנסה פגע בנשים: הוא צמצם מאוד את יכולת ההתמודדות של נשות מעמד העובדים וחיזק את הציפייה מנשים לצאת לעבוד בתקופה שבה נפגעו הכנסות בני זוגן. בפועל מודל זה לא הגדיל את הכנסות המשפחה, אלא להפך - הוא שחק את היציבות הכלכלית של משפחות העובדים העניים.

פרייזר אמנם מבקרת את המודל הפטריארכלי של המשפחה, שבראשה גבר מפרנס יחיד. אולם קופר מבקרת אותה על כך שהיא מתמקדת בעוני של הנשים היוצאות לשוק העבודה במקום בעובדה שההגנה החברתית שמדינת הרווחה סיפקה למשפחות "נורמטיביות" הקשתה על נשים להשתחרר מיחסים אלימים או נצלניים ולהתקיים באופן עצמאי.

יתרה מזו, בניגוד לפרייזר, המבקרת את שיתוף הפעולה של תנועת הנשים עם הפרויקט הניאו-ליברלי, שלכאורה עודד את שחרור האישה, קופר טוענת כי המאבקים הפמיניסטיים שאתגרו את מודל המשפחה הפטריארכלי פעלו דווקא במסגרת מאבק כלכלי שמאלי במובהק - כזה המבקש להרחיב את מדינת הרווחה, למשל באמצעות הרחבת הטבותיה גם לאימהות חד-הוריות.

מנקודת מבטה של קופר, כאשר חוקרות פמיניסטיות קוראות לחזור להסדרים המיטיבים של מדינת הרווחה בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה - כלומר ליישם זכויות חברתיות, שירותים אוניברסליים ומשרות איכותיות ביחס לנשים, בלי לפרק את מרכזיותה של המשפחתיות ההטרו-נורמטיבית והסמכותנית בתוכה - הן בעצם מקדמות ערכי משפחה שמרניים ואף מחזקות את ההנחה הניאו-ליברלית שהמשפחה היא שצריכה להיות אחראית לפרט והיא שצריכה להיענות לצרכיו. אין משמעות הדבר שעלינו להתנגד לכך שנשים יוכלו להתפרנס בכבוד באמצעות השירותים האוניברסליים שעל המדינה לספק, אך עלינו להבטיח שבכל דיון בנושא איננו מחזירות נשים ליחסי תלות עם בני זוג או גברים אחרים. רק עמידה איתנה על זכותן של נשים לפרנס את עצמן, ורק מדיניות ציבורית שמאפשרת להן נתיבי פרנסה איכותיים (יציבים, מאוגדים, בטוחים), יכולות להיחשב תיקון מתקדם למצב הנוכחי, ובשום אופן אין מקום להתרפק על הסדרי העבר.

♦

האם אפשר להקיש ממחקרה של קופר אל הנעשה בישראל? התשובה לכך אינה חד-משמעית. בין שני המקרים יש הבדלים מהותיים אך גם קווי דמיון. את הטיעון של קופר באשר ל״אחריות המשפחה״ קשה לתרגם להקשר הישראלי, שכן המשפחתיות הישראלית מעולם לא התערערה כפי שאירע בארצות הברית. עם זאת, מרכיבים מסוימים בנרטיב שקופר משרטטת אפשר לזהות בקלות גם בישראל.

מחקר על אימהות מפרנסות בעוני, שערכתי בשבעה מיקומים אתנו-לאומיים שונים בארץ, מראה כי תמיכה מדינתית בלתי מספקת, המותירה על כנה מצוקה ואף רעב של נשים וילדים, גורמת לתלות במשפחה המורחבת בקרב נשים בדואיות ובנות הקהילה האתיופית - שתי קבוצות מודרות מאוד, החשופות במידה רבה מאוד להבניה הדכאנית של האחרוּת שלהן.

מחקר אחר שערכתי מראה כי זוגות שכבר החלו מגבשים תבנית של יחסים לא ממוגדרים ומבוססי דיאלוגיות נוטים לחזור ולבסס ערכי משפחה פטריארכליים כאשר הם חווים אי-ביטחון תעסוקתי. בתנאים כאלה נסוגו הזוגות לתבנית הממוגדרת של חלוקת עבודה בין מטפלת למפרנס; וזוגות שביססו תבנית ממוגדרת כזאת, נסוגו לתבנית המסורתית-פטריארכלית המבוססת על סמכות גברית. במילים אחרות, אי-ביטחון תעסוקתי של גברים ונשים דוחף נשים ישראליות לתחושת חירום שאינה מאפשרת להן להשתחרר מהסדרים מסורתיים-פטריארכליים.

בישראל, כמו בארצות הברית, סיכוני אי-הביטחון הקיומי עוברים הפרטה. המדינה מתנערת מאחריות כלפי אזרחיותיה, ונשים נדרשות למצוא בעצמן ולבדן מענה לצורכיהן ולצורכי ילדיהן. במקרים לא מעטים, לנשים אין מקור הכנסה מספק והן נאלצות לחזור להסדרים של שלהי המאה התשע-עשרה בערים הגדולות של אירופה, שבהם נשים רבות כל כך קיימו את עצמן באמצעות חליפין של מין במקום מגורים או במזון. כפי שהראיתי במחקר משותף עם עינת לביא, חליפין של מין במקום מגורים הם הסדר הממחיש את מגמת התלות בגברים אלימים וכוחניים, הנוצרת מתוך היעדרו של מענה מדינתי.

מכיוון אחר, עינת לביא הראתה כי כאשר משפחות מתבקשות לתמוך באימהות חד-הוריות הן מתנות את תמיכתן בכך שיעבדו בשכר ("תראי שאת מתאמצת"). קופר מציגה את ההתניות הללו כסנקציה על כישלון בתחום המשפחה, דהיינו לא רק בתחום הכלכלי אלא גם בתחום הערכי. דפוס דומה עולה ממחקרים המראים שגם המדינה הניאו-ליברלית מעניש את הנזקקים על נזקקותם. בשני המקרים זוהי ענישה על "כשל משפחתי". ומהי הצלחה משפחתית? כינון מחדש של ההיררכיה בין גבר מפרנס לאישה התלויה בו. ליתר דיוק, כפי שטוענת קופר, כאשר אישה אינה יכולה לממש את תביעת המדינה לעבוד בשכר, אין לה ברירה אלא לחזור ליחסים זוגיים, או להישאר בהם גם אם הם אלימים.

משום שבישראל אורח החיים הדתי-מסורתי נפוץ מאוד, קשה לדבר על ערכי משפחה שהם פועל יוצא של "תוכניות יזמות בתחום המשפחה" הממומנות על ידי גורם כזה או אחר, כמו אלה בארצות הברית שקופר מתארת. עם זאת, בשנים האחרונות יובא מארצות הברית דפוס המאבק בהפלות, בהובלתה של עמותת אפרת שהמימון שלה אמריקאי. העמותה מעודדת צעירות ישראליות להטיל ספק בזכותן על גופן ולאמץ נקודת מבט שמרנית. בחסות הניאו-ליברליזם וביטויו כמשטר כלכלי-פוליטי של הפקרה, ארגון כמו אפרת מספק לנשים תמיכה כלכלית שהן אינן יכולות לקבל מהמדינה, וקושר את התמיכה הזאת

להימנעותן מהפלה. באופן כללי, בישראל, כמו בארצות הברית, התהליך השמרני מתחזק באמצעות הפעלה מבוססת חוזה של שירותים חברתיים: ניאו-ליברלים שהצליחו לקדם את חוק חובת המכרזים גם לתוך המרחבים של שירותי הרווחה, החינוך והבריאות יוצרים מרחב מופרט חדש, ולתוכו נכנסים כוחות דתיים שמרניים. ארגונים דתיים מצליחים להביס ארגונים חילוניים בתחרות שנוצרה, משום שיש להם מקורות מימון חיצוניים משמעותיים יותר ולכן הם עשויים להיראות לוועדות המכרזים יציבים יותר מבחינה כלכלית.

פרופ' אורלי בנימין היא סוציולוגית פמיניסטית במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן.
עריכה: מוטי פוגל.
